

DOI: 10.52363/2414-5866-2021-2-48

УДК 351. 614.84

Харламов М.І., д.і.н., доцент, НУЦЗ України, м. Харків

ORCID: 0000-0002-5289-0290,

Цибулько О.С., д.п.н., доцент, МДУ, м. Маріуполь

ORCID: 0000-0003-1297-5465,

Логовський І.М., к.і.н., доцент, НУЦЗ України, м. Харків

ORCID: 0000-0002-3975-9503

Kharlamov M., Doctor of Science in History, Associate Professor, National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv,

Tsybulko O., Doctor of Science in Pedagogy, Associate Professor, Mariupol State University, Mariupol,

Logovskiy I., Ph.D in Historical Science, Associate Professor, National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ СФЕРОЮ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ В УКРАЇНІ У 1927-1934 РОКАХ

STATE ADMINISTRATION OF FIRE DEFENCE IN UKRAINE IN 1927-1934

В статті розглядаються проблеми державного управління сферою пожежної охорони в період становлення тоталітарного режиму в Україні. Схарактеризовано централізовану та розгалужену систему державних органів у сфері вогнеборчої справи що була створена у 1927 році. Відзначено велику роль у боротьбі з пожежами Головної пожежної інспекції у складі відділу комунального господарства НКВС УСРР, округових управлінь пожежної охорони при округових відділах комунального господарства, державного інституту районних пожежних інструкторів, сільських пожежних старост, а також професійних пожежних команд, постів та добровольчих пожежних дружин. Також в статті аналізуються проблеми державного управління системою пожежної охорони в УСРР у першій половині 1930-х років, коли було ліквідовано Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР та створено Народний комісаріат комунального господарства УСРР.

***Ключові слова:** державне управління, пожежна охорона, державні органи, Головна пожежна інспекція, НКВС УСРР, відділ комунального господарства.*

The article considers the problems of state management of fire protection during the formation of the totalitarian regime in Ukraine. The centralized and branched system of state bodies in the field of firefighting, which was established in 1927, is characterized. The role of the Main Fire Inspectorate in the NKVS Department of Public Utilities, district fire departments at the district departments of public utilities, the state institute of district fire instructors, village fire chiefs, as well as professional fire brigades, posts and volunteers was noted. The article also analyzes the problems of state management of the fire defense system in the USSR in the first half of the 1930s, when the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR was liquidated and the People's Commissariat of Public Utilities of the USSR was established.

Key words. *public administration, fire defense, state bodies, Main Fire Inspectorate, NKVS of the USSR, department of public utilities.*

Постановка проблеми. Сучасний стан державного управління у сфері пожежної безпеки, на наш погляд, ще потребує вдосконалення. З нашої точки зору звернення уваги до досвіду державного управління у сфері пожежної безпеки в Україні у міжвоєнний період може допомогти покращенню сучасного вітчизняного стану державного управління пожежною безпекою за рахунок врахування історичного досвіду вітчизняних управлінців та вогнеборців. Проблеми державного управління сферою пожежної охорони в УСРР у період становлення тоталітарного режиму (1927-1934 роках) є малодослідженими. В часи існування Радянського Союзу важливі аспекти розвитку державного управління в Україні розглядалися фрагментарно і лише в контексті загальносоюзної історії пожежної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти процесів управління держави галуззю вогнеборчої справи почали розглядатися в роботах українських дослідників таких, як І. Глебова, В. Балябас, О. Сорочинська, А. Томіленко [2, 1, 13, 14] вже після отримання Україною незалежності. Окремі регіональні особливості державного управління сферою пожежної охорони у досліджуваній період були розглянуті у роботах Г. Смирнова; П. Ключа та В. Палюха; В. Нехаєва та М. Серцова; П. Томчишина, П. Сибіги, В. Янішена, В. Ларіної; Ф. Литвякова; Б. Островського та Л. Марченка; М. Ястремського, М. Говоруцака, М. Чекіна [12, 5, 10, 15, 7, 11, 17]. В останні роки вийшли друком дві ґрунтовні праці С Котельникова та М. Харламова [6, 16], що в колі інших проблем характеризували і деякі питання управління державою сфери пожежної охорони в УСРР у 1927-1934 роках. Дуже важливі матеріали з питань еволюції державного управління сферою вогнеборчої справи використані в цьому дослідженні знаходяться у Центральному державному архіві громадських об'єднань та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в місті Києві [3, 4, 8, 9].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження та аналіз спеціальної системи державного управління у сфері пожежної охорони в УСРР у період становлення тоталітарного режиму (1927-1934 роках).

Виклад основного матеріалу. В середині 1927 року Рада Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР) приймає постанову «Про положення про державний пожежний догляд в УСРР», згідно якої змінюється система державних пожежних органів у вогнеборчій справі [3, арк. 62]. Вже з кінця 1927 – початку 1928 року запрацювала нова система державного управління пожежною безпекою в українській соціалістичній радянській республіці. Були скасовані постанови РНК УСРР 1920 року «Про зосередження пожежної справи в Народному комісаріаті внутрішніх справ» та «Про пожежні трудові ватаги та й пожежні команди» [9, арк. 30].

Так керування усіма пожежними справами залишалось у Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР). Управління справами протипожежної охорони на місцях покладалось тепер на округові відділи місцевого (комунального) господарства під безпосереднім керівництвом регіональних виконавчих комітетів. Відповідальними особами призначалися округові керівники пожежної галузі, які безпосередньо підпорядковувалися завідувачам відділів місцевого (комунального) господарства округових виконавчих комітетів. У містах, в яких існували відділи комунального господарства (комгоспи), управління, організація та здійснення протипожежних заходів здійснювалося саме ними. Реалізовували заходи з профілактики та ліквідації пожеж керівники міської пожежної охорони, які звітували перед начальниками відділів комгоспів. Округові виконавчі комітети мали право, в залежності від місцевих умов, «...об'єднувати в одній особі посаду начальника пожежної охорони округи з обов'язками начальника пожежної охорони відповідного міста» [9, арк. 30].

Організація та здійснення протипожежних заходів в межах району та селищ покладалися на районні виконавчі комітети та селищні ради. В районах здійснення заходів з профілактики та ліквідації вогню проводилося через районних пожежних інструкторів, а в селах – через місцевих пожежних старост. Вони затверджувалися на посадах відповідним виконкомом або постановою сільради. Протипожежна охорона підприємств та установ окремих відомств здійснювалася через власні органи пожежної охорони на підставі окремих положень НКВС УСРР та галузевих відомств [16, с. 150].

Згідно нового положення про державний пожежний догляд на центральний та місцеві органи пожежного догляду покладалось наступне: розроблення загальнодержавного та місцевих планів протипожежних заходів, як в сфері попередження пожеж, так і їх гасіння, а також догляд за їх реалізацією після затвердження у встановленому порядку; керування, контроль та догляд за станом пожежної охорони й діяльністю комунальних,

відомчих та громадських пожежних організацій, а також погодження їх спільної роботи [12, с. 108].

Окрім загальних функцій державного управління у сфері боротьби з вогнем на НКВС УСРР по відділу комунального господарства покладалося –

«...а) технічна нормалізація пожежного реманенту, приладдя і устаткування, загальне визначення потреби в ньому, допомога в його виробництві та постачанні, а рівно й загальний контроль та догляд за якістю пожежного реманенту, устаткування і приладдя, що виробляється та пускається у продаж;

б) загально технічне керування справою автоматичного вогнегасіння, пожежної сигналізації та іншого протипожежного устаткування, а також догляд за його належним станом;

в) розгляд і подання на затвердження Народного комісара внутрішніх справ нормальних статутів добровільних пожежних організацій, якщо в ці статuti вносилися зміни або доповнення, у порівнянні з вже затвердженими нормальними статутами;

г) загальний облік пожежно-технічних сил;

д) допомога розвиткові пожежно-технічної освіти;

е) затвердження приблизних норм пожежної охорони, щодо пожежного реманенту, устаткування й приладдя, а також примірних штатів особового складу» [9, арк. 31].

Функції, права та обов'язки окремих протипожежних органів визначалися окремими положеннями НКВС УСРР після узгодження із зацікавленими відомствами [16, с. 151].

На основі постанови РНК УСРР «Про положення про державний пожежний догляд в УСРР» Наркомат внутрішніх справ затвердив спеціальне «Положення про пожежну охорону на території УСРР» [8, арк. 118]. У ній розписувалися права та обов'язки нових структурних органів державного пожежного нагляду. Головним органом державного пожежного нагляду ставала Пожежна інспекція при відділі комунального господарства НКВС, яка підпорядковувалася завідувачеві згаданого відділу. До складу центральної пожежної інспекції входили: старший пожежний інспектор, пожежний інспектор з комунальної і сільської пожежної охорони, пожежний інспектор відомчої пожежної охорони, пожежний інспектор-інженер [8, арк. 118зв].

Головна пожежна інспекція отримувала суттєві обов'язки. Так на неї покладалося:

«...а) складання загальнодержавного, технічного і фінансового планів протипожежних заходів, як в галузі попередження пожеж, так і гасіння та контроль за ними;

б) регулювання роботи місцевих органів державного пожежного догляду, комунальних, відомчих та промислових підприємств, пожежних організацій, догляд та контроль за ними;

в) розроблення нормалізації пожежного реманенту, знаряддя й приладдя, загальне визначення потреби у ньому в УСРР, допомога виробництву і постачанню, а рівно і контроль, і догляд за якістю пожежного реманенту, що випускається до продажу;

г) керівництво, контроль та догляд за спринклерними, та іншими автоматичними системами вогнегасіння;

д) представлення висновків по статутах добровільних пожежних товариств, що подаються на затвердження;

е) загальний облік та найбільш раціональне використання пожежно-технічних сил;

ж) організація дослідів, спроб, спостереження та вивчення усякого роду винаходів у галузі пожежної справи;

з) участь у роботі Народного комісаріату освіти по Головному комітеті професійної освіти в справі пожежно-технічної освіти та догляд за постановою такого згідно з загальним планом пожежної охорони УСРР;

і) участь у роботі Управління державного страхування по складанню загальнодержавної пожежної статистики;

к) допомога установам в організації радянської громадськості на боротьбу з пожежами та іншими стихійними бідами й допомога потерпілим від них;

л) участь у розробці й проведенні через відповідні установи заходів загальнодержавного характеру по вогнетривкому будівництву, захисному від пожеж деревонасадженню, водопостачанню й розплануванню селищ;

м) популяризація серед населення відомостей по боротьбі з пожежами й допомога у виданні пожежно-технічної літератури» [8, арк. 119-119зв].

Для вирішення поставлених завдань та виконання обов'язків Головна пожежна інспекція, як провідний орган державного управління у сфері пожежної охорони УСРР, отримувала досить значні повноваження. Інспекція розробляла та проводила встановленим порядком законопроекти, положення, постанови, правила та інструкції з пожежної безпеки, проводила ревізії та обстеження у комунальних та відомчих установах з метою виявлення недоліків у пожежній сфері, розглядала та вирішувала скарги, що поступали на місцеві пожежоргани, проводила контрольні випробування якості пожежманенту та устаткування, організовувала з'їзди, конференції представників пожежних організацій, а також концерти, виставки, конкурси. Вона ж могла вимагати від місцевих керівників пожежного нагляду акти обстежень установ, плани реалізації протипожежних заходів [8, арк. 120].

Головна пожежна інспекція мала широкі повноваження стосовно особового складу пожежної охорони УСРР. Вона контролювала кваліфікацію пожежних керівників місцевого рівня, могла їх звільняти. Однак також подавала до нагородження у встановленому порядку пожежні органи, дружини, окремих вогнеборців, що відзначилися у вогнеборчій справі. Також ін-

спекція брала участь у розподілі та використанні коштів Управління державного страхування на заходи попередження та ліквідації пожеж [16, с. 152].

Головній пожежній інспекції безпосередньо підпорядковувалися Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства НКВС УСРР. Округи поділялися на категорії, в залежності від масштабу підконтрольної території та кількості населення. Так в округах з округовим центром першої категорії до штату управління пожежної охорони (УПО) входили: начальник пожежної охорони (міг бути і керівником місцевої пожежної команди), заступник начальника УПО, старший пожежний інспектор (був керівником профілактичної роботи), три пожежні інспектори по міській, сільській та відомчій вогнеборчій охороні. Округи з округовим центром другої категорії мали начальника УПО та двох пожежних інспекторів. Для округів з округовим центром третьої категорії призначався керівник УПО та один інспектор. В округах з округовим центром четвертої категорії діяв лише один голова пожежної охорони, який виконував функції і начальника місцевої пожежної команди. Округові УПО знаходилися у складі округових або міських відділів комунального господарства та управлялися начальником останніх [8, арк. 119].

Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства НКВС УСРР також мали серйозні завдання, але мали реалізовуватися в регіональному масштабі. Таким чином на них було покладено:

«...а) розроблення проектів планів пожежної охорони в округовому масштабі, подання їх вищому органу – Головній пожежній інспекції, догляд за здійсненням намічених протипожежних заходів превентивного та репресивного характеру;

б) розроблення проектів планів по організації добровільних пожежних товариств і дружин в міських та сільських місцевостях для подання вищому органу Управління Пожежної Охорони і впровадження їх у життя;

в) застосування розроблених НКВС УСРР приблизних штатів всіх пожежних організацій в окрузі, як в частині особового складу, так і в частині пожежного реманенту згідно з загальним планом пожежної охорони, затвердженим Головною пожежною інспекцією НКВС УСРР;

г) загальний облік пожежних організацій, пожежного приладдя і знаряддя, що знаходиться у комунальних і пожежних організаціях, підприємствах і установах;

д) організація і безпосереднє завідування округовими склепами пожежного реманенту й пожежними ремонтними майстернями округового масштабу;

е) керівництво і допомога постачанню до сільських пожежних організацій і окремих сільських місцевостей пожежного реманенту;

ж) проведення кампаній по розвитку серед населення і пожежних працівників пожежних знань, шляхом відповідної пропаганди, відкриття курсів, видання брошур і таке інше;

з) допомога Управлінню державного страхування у складанні громадської пожежної статистики; и) допомога відповідним установам в організації радянської громадськості по боротьбі з пожежами й іншими стихійними лихами і надання допомоги потерпілим від них» [8, арк. 120].

Округові УПО як регіональні органи державного управління сфери пожежної охорони відповідно до своїх обов'язків отримували значні повноваження. Вони могли контролювати стан пожежної охорони усіх відомств, установ та організацій, що знаходилися на території округи, розробляли проекти обов'язкових постанов з попередження пожеж на території округи і контролювали їх дотримання, інструктували професійні і добровільні пожежні організації всіх відомств, підприємств і організацій свого регіону. Регіональні управління пожежної охорони складали акти для притягнення осіб до відповідальності за порушення протипожежних правил, приймали рішення стосовно скарг, що поступали на низові пожежні організації, отримували від останніх звітні матеріали, доповіді, акти обстежень та могли викликати їх керівників для пояснень, виявляли відповідність кваліфікації керівника, посади яку той займав. Представники округового УПО брали участь у роботі комісій Управління державного страхування, інженерних та інших організацій, пов'язаних із вогнеборчою галуззю, скликали місцеві наради, конференції, з'їзди з пожежної сфери, подавали до нагородження у встановленому порядку пожежні організації, команди, дружини, окремих борців з вогнем, що показали себе з найкращого боку у справі гасіння та профілактики пожеж [8, арк. 120зв]. Округовим УПО підпорядковувалися в районах – районні пожежні інструктори та сільські пожежні старости.

Низовими місцевими пожежними організаціями державного управління сфери пожежної охорони, що діяли згідно положення про державний пожежний нагляд були професійні пожежні команди та добровільні пожежні дружини. Вони створювалися у населених пунктах для безпосередньої боротьби з пожежами та допомоги при стихійних лихах і катастрофах. Пожежною командою називалася організація, що складалася виключно з професійних пожежних працівників, які у складі однієї вартової зміни могли на підконтрольній території, прибути до місця пожежі з необхідним пожежним приладдям і дати не менше двох струмків води від ручного насосу з одночасним встановленням висувної триколінної драбини. Усі інші пожежні професійні організації, що не могли виконати вищезазначених дій – називалися пожежний пост [8, арк. 121].

Пожежною дружиною називалася організація, що складалася з цивільних громадян, робітників, службовців, інших категорій населення, які мешкали в одному населеному пункті та бажали добровільно брати участь в ро-

боті з попередження та ліквідації пожеж. На пожежні команди, пости і дружини покладалося: попередження та гасіння пожеж, невідкладна допомога цивільному населенню при стихійному лихові чи катастрофі. Несення служби пожежними велося згідно вказівок та інструкцій НКВС УСРР, погоджених з Всеукраїнською спілкою комунальних працівників. Комплектування пожежних команд проводилося наступним чином:

а) адміністративно-технічний персонал призначався виключно з осіб, належної вогнеборчої кваліфікації, яка визначалася Наркоматом внутрішніх справ та спілкою комунальних працівників;

б) рядовий склад вогнеборців приймався на службу згідно норм, вироблених НКВС УСРР та Народним комісаріатом охорони здоров'я УСРР [8, арк. 121зв].

Таким чином, з 1928 до кінця 1930 року в УСРР діяла наступна схема державних пожежних органів. На чолі пожежної охорони республіки стояла Головна пожежна інспекція у складі відділу комунального господарства НКВС УСРР. Їй підпорядковувалися Округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства. Низовими представниками органів державного пожежного нагляду були районні пожежні інструктори, сільські пожежні старости, а також професійні пожежні команди і пости та добровольчі пожежні дружини. Структура органів державного пожежного нагляду була централізованою та включала в себе усі міські, сільські та відомчі пожежні організації. Цей період характеризувався поліпшенням стану пожежної безпеки в УСРР.

28 грудня 1930 року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про ліквідацію Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР». Уся система органів державного пожежного нагляду перейшла у відання Головного управління комунального господарства та будівництва міст при РНК УСРР. На початку 1931 року була знову дещо змінена система органів пожежної безпеки. Так були ліквідовані головна та округові пожежні інспекції при відділах комунальних господарств НКВС УСРР. Справи пожежної охорони та державного пожежного нагляду у містах УСРР було покладено безпосередньо на комунальні секції міських рад, а у селах – на інспекторів Управління державного страхування згідно постанови Центральної урядової комісії з ліквідації округ з 29 грудня 1930 року (протокол № 14, пункт 9) [4, арк. 36].

Міські ради покладали на завідувача комунальною секцією відповідальність за стан пожежної безпеки міст та приміських районів. Районні виконавчі комітети поклали відповідальність за стан вогнеборчої охорони в сільських районах на інспекторів Управління державного страхування. Вони й контролювали діяльність пожежних команд міст і сіл УСРР на перехідному етапі розвитку системи пожежної безпеки. 25 липня 1931 року було створено Народний комісаріат комунального господарства УСРР

(НККГ УСРР), у складі якого було утворено Бюро протипожежної охорони [15, с. 220], а згодом Центральне управління пожежної охорони. Голова Центрального управління пожежної охорони НККГ та його підлеглі пожежні інспектори цього нового державного органу й займалися справами загальної організації та контролю за станом пожежної безпеки в республіці до 1934 року, коли було створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Головне управління пожежної охорони НКВС СРСР [12, с. 112]. В союзних республіках знову створювалися за новими правилами Народні комісаріати внутрішніх справ. До їх складу поверталася уся система державних органів забезпечення пожежної безпеки. Але тепер НКВС повністю підпорядковувалися центральному Народному комісаріатові внутрішніх справ СРСР, були позбавлені можливості законодавчої та нормативної ініціативи і лише затверджували рішення прийняті в Москві.

Висновки. В Україні у період становлення тоталітарного режиму (1927-1934 роках) було створено спеціальну систему державного управління у сфері пожежної охорони, яка втім зазнавала певних трансформацій. З 1927 по 1930 роки в УСРР діяла централізована та розгалужена державна система управління галуззю пожежної охорони, яка вміщувала в себе Головну пожежну інспекцію у складі відділу комунального господарства Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, округові управління пожежної охорони при округових відділах комунального господарства, систему районних пожежних інструкторів, сільських пожежних старост, а також організовану структуру професійних пожежних команд, постів та добровольчих пожежних дружин. Цей період характеризувався поліпшенням стану захисту від пожеж. Однак з 1931 року державне управління сферою пожежної охорони було передано від НКВС УСРР до Народного комісаріату комунального господарства УСРР, у складі якого було утворено Бюро протипожежної охорони, а згодом Центральне управління пожежної охорони. Зазначені зміни суттєво позначилися у негативному плані на ефективності державної боротьби з пожежами. Ліквідація НКВС та пертурбації органів державного управління вогнеборчої галузі призвели до втрати централізованого контролю та управління сфери пожежної охорони, зниження заробітних плат вогнеборців, зниження авторитету в суспільстві тощо. Лише у 1934 році було створено новий Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Головне управління пожежної охорони НКВС СРСР. В союзних республіках знову створювалися Народні комісаріати внутрішніх справ, а до їх складу поверталася уся система державних органів управління пожежної охороною. Це призвело до певної стабілізації в сфері державного управління вогнеборчими справами, однак була ліквідована певна самостійність та автономність українських органів сфери державного управління пожежної охорони.

Список використаних джерел:

1. Балябас В. Особливості формування та розвитку пожежно-рятувальної служби України у міжвоєнний період // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 255–261.
2. Глебова И. Н. Испытание огнем : очерк истории Харьковской пожарной охраны. Харьков : Прапор, 1991, 125 с.
3. Докладные записки инспекции по делам коммунального хозяйства, НКВД УССР, Информотдела ЦК КП(б)У о составлении и дальнейшем развитии коммунального хозяйства в республике // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2747. 79 арк.
4. Документи о состоянии противопожарной охраны в колхозах, лесхозах и на торфоразработках Украины (постановления, приказы, инструкции, устав, планы, переписка) // ЦДАВО. Ф. 559. Оп.1. Спр. 139. 184 арк.
5. Клюс П. П., Палюх В. Г. Пожарные Харьковщины (очерки, посвященные 350-летию г. Харькова). Харьков, 2006. 332 с.
6. Котельников С. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України : [Науково-популярне видання.]. Київ : ТОВ «Київська книжково журнальна фабрика», 2018. 444 с.
7. Литвяков Ф. И. Одесса в отблесках пожаров. Одесса : Печатный дом, 2014. 384 с.
8. Материалы о состоянии пожарной охраны на территории УССР // ЦДАВО. Ф. 5. Оп.3. Спр. 1428. 149 арк.
9. Материалы по рассмотрению проектов положений о пожарной охране на территории УССР // ЦДАВО. Ф. 5. Оп.2. Спр. 2654. 98 арк.
10. Нехаев В. С., Серцов М. А. Огнеборцы Запорожья : очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. Запорожье, 1997. 314 с.
11. Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. Киев : ТОВ «Росток», 1996. 162 с.
12. Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. Луганск : Издательство «Лугань», 1996. 415 с.
13. Сорочинська О. Л. Основні етапи розвитку пожежної охорони в Україні // Питання історії науки і техніки. 2013. № 1. С. 36–44.
14. Томіленко А. Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-х – 30-ті роки ХХ століття // Гуманітарний вісник. 2018. № 28 (12). С. 109–118.
15. Томчишин П., Сибіга П., Янішен В., Ларіна В. Історія пожежно-рятувальної справи Хмельниччини. Хмельницький, 2015. 228 с.
16. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 р.: монографія. Х.: НУЦЗУ; ФОП Панов А. М., 2019. 388 с.
17. Ястремський М. М., Говорушак М. Г., Чекін М. Б. Одвічний поклик вогнеборців : Літопис пожежної охорони Подільського краю. Вінниця : Консоль, 2002. 192 с.

References:

1. Balyabas V. *Collection of Scientific Papers «Scientific Notebooks of the Faculty of History of Lviv University»*, 13-14, 255-261 (2013).
2. Hlebova Y. N. *Yspytanye ohnem: ocherk ystoryy Khar'kovskoy pozharnoy okhrany*. Khar'kov: Prapor, (in Russian) (1991).
3. *Dokladnye zapysky ynspektsyy po delam kommunal'noho khozyaystva, NKVD USSR, Ynformotdela TSK KP(b)U o sostavlenyy y dal'neyshem razvytyy kommunal'noho khozyaystva v respublyke* (in Russian) // CSAPOU. F. 1. Op. 20. Spr. 2747. 79 ark.
4. *Dokumenty o sostoyanny protyvopozharnoy okhrany v kolkhozakh, leskhozakh y na torforazrabortkakh Ukrayny (postanovlenyya, pryказы, ynstruktsyy, ustav, plany, perepyska)* (in Russian) // CSASAGU. F. 559. Op.1. Spr. 139. 184 ark.
5. Klyus P. P., Palyukh V. H. *Pozharnye Khar'kovshchyny (ocherky, posvyashchennye 350-letyuu h. Khar'kova)*. Khar'kov, (in Russian) (2006).
6. Kotel'nykov S. *Vohnebortsi. Istoriya pozhezhnytstva na terenakh suchasnoyi Ukrayiny: [Naukovo-populyarne vydannya.]*. Kyiv: TOV «Kyyivs'ka knyzhkovo zhurnal'na fabryka», (in Ukrainian) (2018).
7. Lytvyakov F. Y. *Odessa v otbleskakh pozharov*. Odessa: Pechatnyy dom, (in Russian) (2014).
8. *Materyaly o sostoyanny pozharnoy okhrany na terrytoryy USSR* (in Russian) // CSASAGU. F. 5. Op.3. Spr. 1428. 149 ark.
9. *Materyaly po rassmotrennyu proektov polozhenyy o pozharnoy okhrane na terrytoryy USSR* (in Russian) // CSASAGU. F. 5. Op.2. Spr. 2654. 98 ark.
10. Nekhaev V. S., Sertsov M. A. *Ohnebortsy Zaporozh'ya: ocherky ystoryy y deyatel'nosti pozharnoy okhrany Zaporozhskoy oblasti*. Zaporozh'e, (in Russian) (1997).
11. Ostrovskyy B., Marchenko L. *Ohnebortsy*. Kyev: TOV «Rostok», (in Russian) (1996).
12. Smyrnov H. V. *Ystorycheskaya khronyka pozharnoy okhrany Luhanska*. Luhansk: Yzdatel'stvo «Luhan'», (in Russian) (1996).
13. Sorochnyn's'ka O. L. Questions of the history of science and technology, 1, 36-44 (2013).
14. Tomilenko A. H. Humanitarian newsletter, 28 (12), 109-118 (2018).
15. Tomchyshyn P., Sybiha P., Yanishen V., Larina V. *Istoriya pozhezhno-ryatuval'noyi spravy Khmel'nychchyny*. Khmel'nyts'kyy, (in Ukrainian) (2015).
16. Kharlamov M. I. *Stanovlennya ta rozvytok systemy pozhezhnoyi bezpeky v USRR u 1918–1934 r.: monohrafiya*. KH.: NUTSZU; FOP Panov A. M., (in Ukrainian) (2019).
17. Yastrem's'kyy M. M., Hovorushchak M. H., Chekin M. B. *Odvichnyy poklyk vohnebortsiv: Litopys pozhezhnoyi okhorony Podil's'koho krayu*. Vinnytsya: Konsol', (in Ukrainian) (2002).